

КОШ СӨЗДӨР ТИБИНДЕГИ ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ

Жалилова Нуржана Кадыровна - изденүүчү

E-mail: nurirose@mail.ru

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макала кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын тармактарынын бири болгон дыйканчылык, башкача айтканда буудай, жүгөрү, шалы боюнча татаал сөздөрдүн бири болгон кош сөздөр тибиндеги кесиптик сөздөрдүн жасалышын изилдөөгө багытталды. Макаланын максаты – дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу лексикада сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөрдүн ичинен кош сөздөр тибиндеги сөздөрдүн да бар экендигин белгилеп, ошолор тууралуу иликтөө болуп саналат. Изилдөөдө синтаксистик жол менен жасалган дан өсүмдүктөр лексикасынын жасалышы боюнча талдоо усулу колдонулду. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде сөз жасоонун аталган жолу менен сөздөрдүн жасалышы сөз жасоодогу өтө активдүү жол болуп саналары, анын ичинен дан өсүмдүктөрү боюнча кесиптик лексиканын калыптанышы менен толукталышында сөз жасоонун бул түрү негизги ролду ойной тургандыгы белгилүү болду.

Түйүндүү сөздөр: татаал сөздөр, кош сөздөр, жыйын-терим, оруу-жыюу, оруп-баскан, эгин-тегин, арпа-буудай, илик-жарма, камыр-жумур, чөп-чар.

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЛЕКСИКА ДВОЙНОГО ТИПА

Жалилова Нуржана Кадыровна - соискатель

E-mail: nurirose@mail.ru

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,

г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: Данная статья посвящена изучению образования профессиональных слов типа двойных слов, одной из ветвей профессиональной лексики кыргызского языка, являющейся одним из самых сложных слов в сельском хозяйстве, т.е. пшеница, кукуруза, рис. Целью данной статьи является изучение синтаксической структуры слов в лексиконе злаков, отмечая наличие слов типа двойных слов. В исследовании использован метод синтаксического анализа для создания словаря зерновых культур. В заключение стало ясно, что данный способ словообразования в кыргызском языке является очень активным способом словообразования, и данный вид словообразования играет ключевую роль в формировании профессиональной лексики, в том числе и злаков.

Ключевые слова: сложные слова, двусмысленные слова, церковь-жатва, жатва, жатва, зерно, ячмень-пшеница, рожь-злак, тесто-круг, трава-трава.

AGRICULTURAL VOCABULARY DOUBLE TYPE

Zhalilova Nurzhana Kadyrovna - applicant

E-mail: nurirose@mail.ru

Zhalal-Abad state University by name B.Osmonov, Zhalal-Abad, Kyrgyz Republic,

Abstract: This article is devoted to the study of the formation of professional words such as double words, one of the branches of the professional vocabulary of the Kyrgyz language, which is one of the most difficult words in agriculture, i.e. wheat, corn, rice. The purpose of this

article is to study the syntactic structure of words in the lexicon of cereals, noting the presence of words such as double words. The study used the method of parsing to create a dictionary of crops. In conclusion, it became clear that this way of word formation in the Kyrgyz language is a very active way of word formation, and this type of word formation plays a key role in the formation of professional vocabulary, including cereals.

Key words: complex words, ambiguous words, church-harvest, harvest, harvest, grain, barley-wheat, rye-cereal, dough-circle, grass-grass.

Пикир алмашуу карым-катышындагы эң негизги тилдик бирдик - сөз. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин көбөйүп кетиши жана жаңы сөздөрдүн да пайда болушу тууралуу лексикологияда айтылган. Тилдин лексикалык корунун жаңы сөздөр менен улам толукталып байый бериш процесси тиешелүү морфологиялык көрүнүш аркылуу, башкача айтканда, сөз жасоо аркылуу ишке ашат.

Жандуу көрүнүш болуп эсептелген тилдин сөздүк корунда өзгөрүүлөр болуп, өнүгүү процесси жүрүп турат. Себеби, турмуш бир ордунда, бир калыпта болбойт. Адамзат ар качан алдыга, жакшы жашоого, дүйнөнү дагы да терең таанып билүүгө умтула берет. Демек жаратылыш сырларын улам жаңыдан тереңдете өздөштүрүүлөр, табияттын таанып-билине элек жактары адам акылына туруштук бере албай тааныла, билине берет. Ал эми бул процесстер ар бир жаңы ачылыштардын, жаңыдан таанылып-билинген жаратылыш сырларынын тилибиздеги жаңыча аталыштары менен коштолуп жүрүп олтурат. Башкача айтканда, лексика толукталат. Албетте, лексика мамиле-катнашта болгон тилдерден даяр сөздөрдү кабыл алуу менен да толукталат. Бирок, мындай процеске карганда тилдин өзүнүн ички ресурстары менен толукталуусу бир топ арбын жана мол болот. Тилдин өзүнүн ички табиятына ылайык жаңы сөздөр жаралат. Куранды мүчөлөр ишке кирет, эки же андан көп сөздөр бир маани жаратуу үчүн биригишет. Белгилүү болгондой сөздөр ар кандай жолдор менен жасалгандыгына, сөздөрдүн жасалыш ыгындагы айырмачылыктарга карата кыргыз тилинде сөз жасоонун эки жолу болот: сөз жасоонун морфологиялык жолу жана сөз жасоонун синтаксистик жолу.

Сөз жасоонун синтаксистик жолунда эки же андан көп сөздөр биригип бир лексикалык маани берет. Бул ыкма бардык тилдерге мүнөздүү болгон ыкма. Кандайдыр бир жаңы түшүнүк жаралып аны атоо мүмкүнчүлүгү бир сөз менен билдирилбеген учурларда ал эки сөздүн кошулуп колдонулушу менен аталат. Мына ошентип татаал сөздөр жаралат. Кыргыз тилинде сөздөрдүн биригип келип жаңы маани билдириши байыркы замандардан бери эле бар болуп келе жаткан ыкма болуп эсептелет. Ошол ыкма менен *таята*, *байке*, *бийыл*, *бүгүн* жана башка ушундай сыяктуу көптөгөн сөздөр илгерки замандардан бери эле кыргыз тилинде бар болуп келе жатат, булар өтө байыркы замандарда биригип жасалган татаал сөздөр.

Сөздөрдүн биригиши менен лексикалык жаңы маанилердин пайда болушу тилдин калыптанып, өнүгүшүнүн байыркы мезгилдеринен бери эле болуп келе жаткан көрүнүш. Сөз жасоонун бул түрү сөз жасоонун аналитикалык жолу деп да аталат. Академик Б. Орузбаева, “Аналитическим (по другой терминологии – синтаксическим) способом образуются так называемые сложные слова” [1. 184-б.], деп жазган. Ошону менен бирге эле академик кыргыз тилиндеги толук маанилүү сөздөрдүн биригишинен жасалган сөздөрдүн мол экендигин жана мындай ыкманын сөз жасоодогу байыркы ыкма экендигин баса белгилеп [1. 186-б.], аларды терең изилдеп чыгып, үч топко ажыратып бөлүп карайт: 1) бириккен же тарыхый татаал сөздөр, 2) азыркы (современные) татаал сөздөр жана 3) жупташкан (парные) сөздөр.

Жогорку окуу жайлар үчүн жазылган окуу китепте сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөрдү, татаал сөздөрдү 1) *кош сөздөр*, 2) *кошмок сөздөр*, 3)

кыскартылган сөздөр деп үчкө бөлүп карашкан [2. 31-37-б.]. Ошентип, сөз жасоонун синтаксистик жолу менен татаал сөздөр жасалат. Кыргыз тилинде татаал сөздөр боюнча алгачкы атайын изилдөө Ж. Ш. Шүкүров тарабынан аткарылган. Ал кыргыз тилиндеги татаал сөздөр боюнча монографиялык эмгек жазып, татаал сөздөрдү түзүлүшү боюнча топторго ажыратып изилдеген. Өзүнө чейинки эмгектерде татаал сөздөр тууралуу чаржайыт айтылып келеткандарга карата оюн билдирип, сунушун айтып, “татаал сөздөр кыргыз тилинде (башка түрк тилдериндегидей эле) көп учурайт. Аларды оозеки сүйлөнгөн сөздөрдөн жана фольклордон гана эмес, көркөм адабияттан жана күндөлүк басма сөздөрдөн да жыш учуратууга болот” [3. 55-б.], деп жазган. Татаал сөздөрдүн бөлүнүшүн кош сөздөр, кошмок сөздөр, кыскартылган татаал сөздөр деп ажыратып изилдеген. Айрыкча кош сөздөргө кеңири орун берип, алардын түзүлүү жолдору, кош сөздөрдөгү компоненттердин тартиби, сөз түркүмүнө карата кош сөздөрдүн бөлүнүшү деп изилдеп, зат атоочко таандык, сын атоочко таандык, ат атоочко таандык, сан атоочко таандык, этишти түзүүчү, атоочтукту түзүүчү, чакчылдарга таандык, тактоочко таандык кош сөздөр деп ажыратып караган [3. 86-117-б.]. Тууранды сөздөрдөн да кош сөздөр түзүлөт, деп *бак-бак*, *далдак-далдак*, *калдыр-кулдур*, *шор-шор*, *эрбең-сербең* деген сыяктуу бир нече мисалдарды келтирген [3. 117-118-б.]. Ошону менен бирге орус тилинен өздөштүрүлгөн жана орус тилинин таасири менен уюшулган кош сөздөр тууралуу да иликтөө иштерин аткарган.

Кыргыз тилинин дыйканчылык боюнча кесиптик лексикасында, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу лексикада сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөрдүн ичинен кош сөздөр тибиндеги сөздөрдүн да бар экендигин белгилеп, ошолор тууралуу иликтөөнү аткармакчыбыз. Кыргыз тилинин дыйканчылыкка, анын ичинде дан өсүмдүктөрү боюнча кесиптик сөздөрдүн калыптанышы жана толукталыш процессинде кош сөздөрдүн да мааниси чоң экенин белгилейбиз.

Маанилик жактан жупташып келип бир гана лексикалык мааниге ээ болгон татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат. Кыргыз тилинде мындай ык менен жасалган сөздөр өтө көп. Алардын ичинен дыйканчылыкка байланыштуу жана аларга анча-мынча болсо да тиешеси бар болгон кош сөздөр тибиндеги дан өсүмдүктөрүнө тиешелүү *жыйын-терим*, *оруу-жыюу*, *оруп-баскан*, *эгин-тегин*, *саман-топон*, *арпа-буудай*, *илик-жарма*, *камыр-жумур*, *чөп-чар*, *буудай-суудай*, *жүгөрү-мүгөрү*, *машак-сашак* жана башка ушундай сыяктуу сөздөрдү жолуктурууга болот.

Жыйын-терим – себилген дан өсүмдүгү бышканда талаадан жыйнап алып, кырман жанчып түшүмүн алуу процесси. Сөз бири-бири менен уйкашып айтылып пайда болгон кош сөз болуп саналат. Мындай кош сөздөрдү Б. Орузбаева толук маанилүү кош сөздөр (полнозначные априные слова) деп атаган. Анткени мындай кош сөздөрдүн компоненттери лексикалык толук мааниси бар сөздөр болот. Биздин мисалыбыздагы сөздүн, ***жыйын-теримдин*** компоненттеринин экөө тең лексикалык маани берип турат: *жыйын* (*жый-ын*) – жыйналгандык, иретке келтирилгендик; *терим* (*тер-им*) – жыйнап алгандык, терип алгандык. Мына ушул эки сөз биригип түшүмдү жыйнап алган процесс маанисин берип турат. Бул кош сөз дыйканчылыкта кенен колдонулганын текстерден, акындардын ырларынан байкоого болот. Мисалга алсак,

Күз мезгили берекелуу токчулук,
Жыйын-терим, кырман толо молчулук.
 Дыйкандардын тынбай турган учуру,
 Түшүм жыйнап кампаларды толтуруп.

Оруу-жыюу – бышкан эгинди оруп, жыйнап алуу процесси. Бул сөз Ж.Ш.Шүкүровдун китебинде зат атоочко таандык кош сөздөрдүн катарында катталган, компоненттеринин экөө тең зат атооч сөздөр. Толук маанилүү кош сөз болуп саналат. “***Оруу-жыюу***. Эгинди оруу-жыюу убактысы да келип калды” [3. 98-б.]. Кош сөздүн

компоненттеринин экөө тең маани берип турган сөздөр, экөө тең -уу куранды мүчөсү менен жасалган (*ор-уу; жый-уу*).

Оруп-баскан – бышкан эгинди оруп-жыйып кырманга жанчтыргандык. Бул кош сөздүн да компоненттеринин экөө тең лаксикалык мааниси бар сөздөр. Этиштик маанидеги кош сөз, анткени компоненттеринин биринчиси этиштин чакчыл формасында (*ор-ун*), экинчиси болсо этиштин атоочтук формасында (*бас-кан*) турат.

Эгин-тегин – дан эгиндеринин жалпы аты. Ж. Шүкүровдун термини менен айтканда бул кош сөз – зат атоочко таандык кош сөздөрдүн катарына кошулат. Кош сөздүн компоненттеринин экөө тең зат атоочтор, негиз түрүндө турган толук маанилүү сөздөр болуп эсептелет. Эгин, бул түшүнүктүү эле (*эк-ин*), ал эми тегин, мунун мааниси кыргыз тилинде унутулуп бара жатат. К. К. Юдахин бул сөздүн *сыйга берилгендей* (*даром; даровой*) деген маанисин каттаган [4. 718-б.]. Демек, **эгин-тегиндин** компоненттери маани берүүчү сөздөр болуп саналат. Бул боюнча кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө эки сөзгө тең түшүндүрмө берилгендигинен байкоого болот. *Эгин* – дан берүүчү өсүмдүктөр, аштык жана анын даны, түшүмү. *Эгин айдоо –байлык айдоо* (*макал*). [5. 755-б.]. Ал эми *тегин* деген сөз 4 мааниде катталган 1. Бекер, акысыз. Мисалы: *Эксең эгин, ичерсиң тегин* (*макал*). 2. Бекер, курулай, жалган. М: *Бул кеп тегин эмес. Тегин жерден өрт чыкпайт* (*макал*). 3. Бекерчиликке көнгөн адам, бекерчи, бош жүргөн, эч нерсе иштебеген адам. М: *Жабалактап дыйкандар, суугарып атат эгинди, жаман көрөт ал кезде басып жүргөн тегинди.* (“*Жазгыч акындар*”). 4. Жөнөкөй, жөн. *Токтогул, ушул бала тегин көрүнбөйт, комузга дилгиригине караганда чымыны бардыр дегенсип ойлонду* (*Каимов*). [5. 471-б.]

Түздөн-түз дан өсүмдүктөрүнө тиешелүү болбогон менен, кайсы бир деңгээлде тиешеси бар **илик-жарма, камыр-жумур, чөп-чар** деген сыяктуу кош сөздөр да бар. *Илик-жарма* сөзү түшүндүрмө сөздүктө анча-мынча туушкандыгы бар, кыйыр тууган-туушкан, алысыраак жек-жаат деп түшүндүрүлгөн. Мисалы: *Айтор ошолордун бир илик-жармасы* (*Жантөшөв*). [6. 601-б.] *Камыр-жумур* – бири-бири менен өтө жакын, ынак болуп, аралашып кетүү. Мисалы: Баштагыдай ар бири менен камыр-жумур болуп, лепилдеп турчу Ланичек тоңуна тарткан өңдөнүп турат (Ашымбаев). Кудалар камыр-жумур болуп эзилишти (Осмоналиев). [6. 682-б.] *Чөп-чар* – ар кандай быр-сыр, майда тыпын, саман-топон [5. 670-б.]. Мисалы: *Эми Ат-Башы, Нарын жана Ак-Талаа райондорунан миңден ашык киши цехти керектүү чөп-чар менен камсыз кылуу үчүн дары чөп* (*ромашка, валериана, календула, шалфей, жалбыз*) *эгүү боюнча окутулду.* [7.]

Ошону менен бирге Б. Орузбаева кош сөздөрдүн **уйкашкан кош сөздөр** (*рифмованные парные слова*) деп каттаган кош сөздөрдөй болгон *буудай-суудай, жүгөрү-мүгөрү, машак-сашак* деген сыяктуу кош сөздөр абдан көп. Мындай болуп айтылган кош сөздөр, биздин байкашыбызча, кыргыз тилиндеги бардык эле сөздөрдөн жасала берет көрүнөт. Мисалы, *аштык-маштык, жүгөрү-мүгөрү, тегирмен-сегирмен, кебек-себек, орокчу-морокчу ж.б.*

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин дыйканчылык, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу кесиптик сөздөр кылымдар бою калыптанып, улам толукталып келгени белгилүү. Анын толукталуу процессинде ички ресурстар аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы жана башка тилдерден өздөштүрүлүп кабыл алынган сөздөр негизги ролду ойногон. Кыргыз тилинин синтаксистик жол менен, анын ичинен кош сөздөрдүн жасалышы дыйканчылык, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу кесиптик лексикасынын калыптанып толукталышында мааниси чоң экендигин белгилейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. –Фрунзе: Илим, 1964. – 312 б.

2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Фрунзе: Мектеп, 1980. –236 б.
3. Шүкүров Ж. Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. –Фрунзе, 1955.
4. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская Энциклопедия, 1965. –976 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. Ред. А.Акматалиев. –Бишкек: Салам, 2016. -800 б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк. Ред. А.Акматалиев. –Бишкек: Салам, 2016. -800 б.
7. <https://www.bbc.com/kyrgyz/articles/c72x77dl9nko>